KORA ÚJKOR

Boszorkányüldözés a kora újkori Velencében: a gyökerek láthatatlanok, a források bizonytalanok

A tanulmány szerzője, *Jonathan Seitz*, a velencei Szent Inkvizíció gazdag levéltárának boszorkányper anyagait vizsgálta. Seitz a Drexel Egyetem tanára, kutatója. Hosszabb ideig dolgozott Itáliában kora újkori témákban. Legutóbb megjelent könyve a Witchcraft and Inquisition in Early Modern Venice (Cambr. Univ. Press, 2011.) Jelenleg az ördögűző itáliai papokkal foglalkozik, továbbá azt vizsgálja, Pennsylvániában az ismert salemi boszorkányperen túl milyen varázslással, boszorkánysággal kapcsolatos hiedelmek, esetek és perek voltak.

Jonathan Seitz bevezetésként Girolamo Marcello esetét mutatja be. A férfi azzal fordult a Szent Inkvizícióhoz 1624-ben, hogy Andrea nevű bátyját egy „öreg, ronda" boszorkány, Signora Camilla Saviona szerelmi mágiával elcsábította és tíz évre a szeretőjévé tette, közben betegséget is hozott rá. A Szent Hivatal előtt tanúk bizonyították, hogy Camilla és Zanetta nevű társnője varázslatokkal, szerelmi praktikákkal foglalkozik. Miután azonban kiderült, hogy Andrea megígérte Camillának, végrendeletében ráhagyja minden vagyonát, az inkvizítorok már nem találták bűnösnek a két asszonyt Andrea betegségében. Érdekes, a korabeli statisztika is azt mutatja, betegséget okozó boszorkányt 1550 és 1650 között egyet sem ítélt el a velencei inkvizíció, holott ez volt az ilyen tartalmú perek csúcs időszaka. Más vádak, például jóslás vagy szerelmi mágia esetén a perek negyedében elítélték a „bűnöst".

A boszorkányságban nem mindenütt hittek Európában. Számos jogász, teológus, orvos kételkedett és mérsékletre intette a bíróságokat. Ennek ellenére Európa-szerte sok ítélet született megrontás, azaz *maleficio*-ügyben, és bár a velencei inkvizíció könnyedén elítélt zsidókat, hamis szenteket, boszorkányokat, varázslókat, mégpedig 6:1 – 2:1 arányban, ám különös módon maleficio bűnében soha senkit. Mi lehetett ennek az oka? A magyarázat a kora újkori emberek gondolkodásában rejlik, abban, ahogy a természetesről és a természetfölöttiről vélekedtek. Szembeállították a maleficiót,

„a természetfölötti eredetű betegség”-et a „természetes betegség”-gel. Bár a korabeli teológusok és természetfilozófusok állították, hogy a démonok Isten teremtményei, vagyis részei a természet rendjének, a velenceiek, világiak és klerikusok egyaránt természetfölöttinek tekintették őket és cselekedeteiket.

Nem meglepő, hogy az ilyen vádak ügyében a bíróságok bizonyítékok után kutattak. A Velencei Szent Hivatal és a Római Szent Hivatal Legfelsőbb Kongregációja azonban nem tudott valódi bűnjeleket előállítani. A kongregáció a helybeli orvosoktól kívánt megerősítést szerezni arról, hogy adott esetben a betegséget boszorkány okozta, de az orvosok nem voltak hajlandók ilyen diagnózist adni. Az ördögűzők és a gyógyító asszonyok igazolták volna ezt a diagnózist, de ez gyenge bizonyíték lett volna. Vagyis a velencei inkvizítorok két tűz közé szorultak: a természetes és természetfölötti fogalmai, valamint római elöljáróik elvárásai és a helybeli tanúk vallomásai közé.

A Velencei Inkvizíció nem önmagában tevékenykedett, hanem az Itáliai Szent Inkvizíció és a Római Szent Kongregáció felügyelete alá tartozott. Helyben ottani főpapból, ferences vagy dominikánus szerzetes inkvizítorból és pápai nunciusból álló bíróság ítélkezett. Az inkvizítori hivatalt a XVI. század közepén szervezték újjá válaszul a protestantizmus megjelenésére. A velencei hivatal az 1500-as években valóban főként a protestánsok ellen, a tiltott könyvek terjedése, a válások engedélyezése ellen lépett fel. A század vége felé, amikor a protestantizmus már nem volt annyira fenyegető Velencében, a Szent Hivatal figyelme a tiltott hiedelmek, mágikus praktikák és babonák felé fordult. A hivatal irataiból készült kimutatás szerint 1547 és 1585 között több mint tízszer annyi protestánst ítéltek el, mint varázslót, 1586 és 1630 között viszont már több mint kétszerese volt a mágikus praktikákért elítéltek száma a protestánsokéinak. A mágia bűnei közé számított a jóslás, a szerelmi bűbáj, és a malefició. Ez utóbbi fizikai vagy mentális sérülést okozó rontás volt. A bűnöst különböző rituálék elé állították – vízzel telt edényen át gyertyát kellett néznie, olló hegyén szitát egyensúlyoznia, vagy a szerelmi varázslatnál megjelölt babszemeket, csomóra kötött kötelet használni – s az eszköz a gyanúsítottak nevénél jelzett.

Velencében 1550 és 1650 között a vádak egyötöde szólt maleficióról, mégsem ítéltek el egyetlen személyt sem ilyen ügyekben. Az okokat keresve arra gondolhatnánk, mint ahogy a korszak számos tudósa is, hogy az inkvizíció tagjai nem hittek a boszorkányok természet fölötti képességeiben. A periratok azonban azt mutatják, a bírák hittek a boszorkányságban, és komolyan vették azt. A száz év folyamán 150 esetben foglalkoztak malefi-

cio-üggyel, de elmarasztaló ítélet nem született. Elméletben tehát hittek az inkvizítorok a jelenség létezésében, a konkrét esetet azonban sosem látták bizonyítottnak.

Ruth Martin egy másik magyarázatot vet fel. Eszerint a Szent Hivatal feladata az eretnekek üldözése volt. A *Directorium inquisitorum* meghatározása szerint, (melyet Nicolau Eymeric készített a XIV. században, és Francisco Pena bővített ki a XVI-XVII. században) eretnek az volt, aki a gonoszt imádta, és a szentségeket gyalázta. Ha e két vád nem hangzott el az ügyben, a bírák nem ítélték el a vádlottat, az eretnekség pedig egyszerűen fel sem merült a maleficio-perekben. A velencei inkvizítorok meg tudták tenni, hogy ragaszkodtak a Directoriumhoz , holott a Kongregációtól, Rómából jött útmutatások, levelek továbbra is a maleficio üldözésére utasították őket.

Valójában az inkvizíciónak a maleficio-perekben azt kellett eldöntenie, a szóban forgó ügyben szerepet játszott-e természetfölötti erő. Fel kellett mutatni a corpus delictit, és be kellett bizonyítani, hogy az elkövetett bűn megrontás volt. A kérdés az volt, hogy a betegség vagy halál természetes módon következett be, vagy természetfölötti erők okozták. A corpus delicti hitelességét bizonyítani viszont szinte lehetetlen volt, mert a maleficio esetében soha nem volt szemtanú. A bizonyítás csak közvetett lehetett: figyelembe vették az áldozat testi-lelki állapotát, és valami árulkodó, oda nem illő tárgynak kellett lennie az áldozat otthonában. A bizonytalan vádaskodások miatt a bírák értékelése gyakran attól függött, hogy ők maguk mit tekintettek természetesnek, mit természetfölöttinek, illetve, hogy a szakértők hogyan különböztették meg a kettőt. Az orvosok általában nem voltak hajlandóak kimondani, hogy természetfölötti erők működtek közre, ezért a Szent Hivatal bajban, zavarban volt.

Korábban helyi inkvizíciós hivatalok működtek, de ezek a XVI. századra megszűntek. 1542-ben újjászervezték a Római Szent Hivatalt, amely később pontos utasításokat adott ki az eljárások rendjéről, de addig a velencei bíróság a saját módszerei szerint járt el. A velencei állam továbbra is védte a függetlenségét és igyekezett beleszólni a Szent Hivatal előtt fekvő ügyekbe, az inkvizítor viszont a pápa és a kongregáció utasításait akarta követni. A maleficio eseteiben a kongregáció utasításba adta, hogy már a per kezdetére legyen corpus delicti, de nem határozta meg pontosan, mi tekintendő annak. A Szent Hivatal utasításainak gyűjteményéből kiderül, hogy az inkvizítornak ki kellett kérdeznie az áldozat szüleit is, milyen betegsége volt az áldozatnak, ki, mivel gyógyította. Arról azonban nem szólnak ezek a szövegek, hogy milyen szimptómák jeleznék a maleficiót. A velenceiek más leírások-

ból, kézikönyvekből sem kaptak egyértelmű útmutatást a maleficio ügyekhez, a szövegek mind azzal foglalkoztak, mi tekintendő eretnekségnek.

A korszak fontos szövege volt az *Instructio pro formandis processibus in causis strigum, sortilegiorum et maleficiorum* 1620 tájékáról, mely arról tanúskodott, hogy a Római Inkvizíciónak ekkor már kialakult véleménye volt a boszorkánysággal, varázslással és a rontó varázslással kapcsolatos eljárásokról. Ez az Instructio számos példányban eljutott a püspökökhöz, inkvizítorokhoz, részletei megjelentek Eliseo Masini *Sacro arsenale*-jában, és az egész szöveg benne volt Cesare Carena *Tractatus*ában (1655).

Az Instructio leszögezi, hogy igen nehéz ítélni maleficio ügyekben. Alaposan meg kell vizsgálni a corpus delictit, mert „világos, hogy betegség és halál közönségesen nem következik be rontó varázslásból". Ez az irat javasolja az orvosszakértő alapos kikérdezését, s ha ő nem tud dönteni, egy tapasztaltabb megkérdezését, azonban neki már nem kell személyesen megvizsgálnia az áldozatot, elég (!), ha az előző szakértő megfigyeléseire támaszkodik. A bíróságnak ki kell hallgatnia a beteg környezetét, és figyelnie kell a tárgyi bizonyítékokra, például vannak-e magvak, toll, csomóra kötött kötéldarab, tű vagy viaszfigura az áldozat ágyában vagy a konyhájában, avagy a vádlott birtokában. Az Instructio mindazonáltal nagy óvatosságra inti a bírákat: tételezzék fel, hogy a gyanús tárgyak csak feledékenységből maradtak a helyszínen, vagy hogy a feljelentő csempészte oda őket. Vagyis az Utasítás igen pesszimista e bizonyítékok értékét illetően. Még borúlátóbban vélekedik a tanúk vallomásairól. Őket befolyásolhatta a társadalom oktalan gyűlölete „az öreg és csúf" asszonyok iránt. Az Instructio figyelmeztet, hogy olykor „szerencsétlen anyák és dajkák" boszorkánysággal vádolnak meg valakit, hogy eltussolják, véletlenül maguk fojtották meg a kisbabát, mert maguk mellé vették az ágyba. Egy vicenzai eredetű utasításgyűjtemény, és még továbbiak is mind hangsúlyozzák, meg kell bizonyosodni előbb, hogy a perben valóban természetfölötti erők működtek közre, e nélkül nem szabad kínvallatást alkalmazni, vagy ítéletet hozni. A Kongregáció arra figyelmezteti az inkvizítorokat, ne vegyék komolyan az olyan átkokat, mint „majd megbánod ezt te még!", „megfizetsz még ezért!".

A velencei Szent Hivatal tehát két fontos utasítást kapott: kezelje óvatosan a malefició-vádakkal, és kérje ki hozzáértő orvos véleményét. Az orvos képes megítélni, hogy malefícióról van-e szó, hiszen a francia betegséget (malfrancese) és a pestist is felismeri – írják a korabeli irodalomban. A velencei bírák tartották magukat a kapott utasításokhoz.

A tanulmány szerzője ezután a tanúskodó orvosok és más gyógyítók felé fordul. Velük keveset foglalkoztak a történészek. Az iratokból az látszik,

hogy általában tisztelettel bántak az orvosokkal. Nem szóltak bele a mondandójukba, de kérdéseket tettek fel nekik. Az orvosok röviden szóltak, inkább csak a betegség kialakulásához elegendő természetes okokat sorolták fel, és igen-igen vonakodtak kimondani, hogy természetfölötti ok játszott közre. A Camilla Saviona-ügyben például az inkvizítor kérdésére azt válaszolta az orvos: „Nem esküdnék meg, hogy ezt a betegséget nem okozhatta akár természetfölötti betegség is, mert a gonosz be tudja csapni még az orvosokat is." Más példákból is láthatjuk, hogy az orvosok elhárították a döntést: „nem foglalkozom ezzel", „nem tartozik a hivatásomhoz" – mondták. A velencei Szent Hivatal nem idézett be második orvosszakértőt sem.

Az inkvizíció más gyógyítókat, papokat, ördögűzőket is megkérdezett malefició-ügyekben. Az ő véleményüket azonban óvatosan fogadta, mert „vannak sokan, akik bármilyen betegséget maleficiónak ítélnek akár tapasztalatlanságból, akár mert üzletet látnak benne". Egy másik oka az ördögűzőkkel szemben kialakult bizalmatlanságnak az inkvizítorokat adó két rend, a ferences és a dominikánus rend közti féltékenység volt. Az az érdekes helyzet alakult ki, hogy az inkvizítorok kevésbé hittek ördögűző paptársaiknak, mint a világi orvosoknak, pedig azok néhány pozitív maleficio-diagnózisról is beszámoltak.

Az inkvizítorok dolgát megnehezítették a Római Kongregáció elvárásai, és a megbízható szakvélemények hiánya mellett az, hogy a bíróság közvetett, negatív bizonyítási módszerrel dolgozott. Azt kutatták, volt-e elegendő természetes kiváltó oka a szóban forgó betegségnek, s csak ha nem volt, akkor nyilvánították természetfölöttinek. Az inkvizítorok szerint a természetfölötti valami távoli, természetes kifejezésekkel le nem írható jelenség. A gyógyító papok meg úgy vélték, bizonyos pozitív jelek közvetlenül jelzik, ha természetfölötti jelenséggel van dolguk. Például a tű, toll, görcsre kötött kötéldarab az ágyban, vagy a fiziológiai szimptómák, az erős szívdobogás, a szúrós fájdalom, a súlyvesztés és a gyors lüktetés vagy göb a nyakon vagy a torokban. Ezek alapján az ördögűzők határozottan ki mondták, hogy boszorkányságról van szó.

A Velencei Inkvizíció tagjai ilyenformán jogi és természetfilozófiai konfliktus közepében érezték magukat, amikor egy malefició ügyben kellett ítélkezniük. A természetfölötti beavatkozás biztos diagnózisa, illetve az illető betegség természetes okainak kizárása nélkül a bűnjel nem volt hiteles, és a maleficio-eljárás nem volt lefolytatható. Az orvosok viszont nem voltak hajlandóak bizonyítékot szolgáltatni, más gyógyítók megállapításait pedig a bíróság nem fogadta el Ezért egyetlen maleficio-ítélettel nem találkozunk a Velencei Inkvizíció történetében. Nem ítélkezhettek, mert a bizonyítékok

nem feleltek meg a jogi követelményeknek, és mert a természetes és a természetfölötti jelenségek megkülönböztetése felől közelítettek a témához.

Érdekes észrevétele a szerzőnek, hogy az inkvizíció nem volt képes elfogadtatni a magatartását a közönséggel. Az emberek a klerikusok „szakértelmére" támaszkodtak volna, és a feljelentőkre, tanúkra, akik gyanús tárgyakat láttak az áldozat bútoraiban. Vagyis direkt módon közelítettek volna a természetfölötti jelenséghez, szemben az inkvizíció indirekt megközelítésével. Érdekes az is, hogy e kétféle kiindulási pont nem osztotta meg az elitet és a köznépet. Mindkét társadalmi réteg direkt közelítési móddal szemlélte a malefició-pereket, sőt még az orvosok többsége is így gondolkozott. Mégis, amikor a bíróság előtt kellett szakértő véleményt mondaniuk, akkor már csak természetes okokról beszéltek. Nem a természetes és a természetfölötti témája osztotta meg tehát a társadalmat, hanem egy népi kultúra állt szemben az inkvizíció más szabályokon alapuló „kultúrájával" – állapítja meg Jonathan Seitz.

Számos kutató úgy látja, a Római Inkvizíció a boszorkányvádakat illető óvatosságával hozzájárult a kora újkori Európa kijózanodásához, bár magatartása nem volt egyértelmű. Nem állt ki a természetfölötti jelenségek mellett sem, de nem ítélte el a mágiát, babonát sem.

A kijózanodás ugyan még halvány volt, de már érződött benne valami újabb fajta világszemlélet. A velencei boszorkánytörténet egyúttal azt is megmutatta, nincs zéróösszegű viszony a különböző világnézetek között. A természeti és a természetfölötti különböző megítélése együtt létezett a kora újkori társadalomban, s volt, hogy összecsapott egymással, máskor békésen megvolt egymás mellett, például a Szent Hivatal elfogadta, hogy az orvosok visszautasították a betegségek természetfölötti eredetének tanúsítását.

Végül is a világ naturalisztikusabb szemlélete nem hozta magával a természetfölötti erőkbe vetett hit hanyatlását. A kétféle világlátás egymás mellett létezett, s ezt szem előtt kell tartanunk, hogy megérthessük a velencei orvosok és a Szent Hivatal felfogását. A múlt bonyolult, nem szabad feltétlen összefüggést, lineáris fejlődést látnunk a boszorkányüldözések csökkenése és a racionalitás, a modern tudományok kialakulása között.

Más városok, területek egyházi bíróságai hasonlóan működtek a velencei inkvizícióhoz, s a Kongregáció utasításai is eljutottak nemcsak az itáliai félsziget bíróságaihoz, hanem az Alpokon túlra is. Ezek működését érdemes lesz vizsgálni.

A tanulmány végén Jonathan Seitz visszatér Camilla és Zanetta perére. Tucatnyi tanú meghallgatása és hathónapnyi vizsgálódás után a Velencei Inkvizíció egyszerűen elbocsátotta Camillát komoly figyelmeztetéssel, hogy

kerülje a jóslást és bűnöket, és tartson bűnbánatot egy évig. Zanetta hasonló ítéletet kapott, egy hónapos börtönnel, amelyből két hetet már háziőrizetben tölthetett. Maleficióról egyetlen szó sem esett. Andrea Marcellót négy orvos vizsgálta meg, de egyik sem tanúsította, hogy a betegségét természetfölötti erő okozta volna. Nem volt corpus delicti, nem volt ítélet.

A tanulmányt igen gazdag bibliográfia és jegyzetapparátus zárja.

Jonathan Seitz: „The Root is Hidden and the Material Uncertain": The Challenges of Prosecuting Witchcraft in Early Modern Venice. („A gyökerek láthatatlanok, az anyag bizonytalan" – A boszorkányüldözés gondjai a kora újkori Velencében) Renaissance Quarterly, 62. kötet, l. szám, 2009. tavasz, 102-133.

Fodor Mihályné